

Саметова Жаңагүл Шыңғысханқызының «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар және оны оқыту (XXI ғасыр)» тақырыбындағы 6D011700 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы: Диссертациялық жұмысымыз қазіргі бүкіләлемдік жаһандану мен қоғамның ғаламтор жүйесіне көшкен кезеңінде азаматтың рухани құндылығы саналатын көркем шығарма оқуына әдебиеттің ықпалы қандай, бүгінгі оқырманға қандай шығарма қызық, XXI ғасыр прозасының қазіргі оқырман талғамына сәйкестігі қандай, жалпы қазіргі қазақ прозасының даму арналары қай бағытта деген сұрақтар аясына жауап іздеуден басталады. Екінші мәселе, қазіргі қазақ прозасының, оның ішінде көркемдік ізденістер мен ағымдар тұрғысынан талдай отырып, көркемдік ізденістер мен ағымдарды жоғары оқу орнында оқыту әдістемесінің жүйесін түзу.

Қазіргі қазақ әдебиеті ұраншыл әдебиет емесі мәлім. Бұл да тәуелсіздіктің демократиялық ұстанымдары әперген бағалы жетістігі саналса керек. XXI ғасыр шығармаларының өзіндік ерекшелігі – жаңаша жазу тәсілдеріне ұмтылыс, тақырып аясының кеңдігі, тілдік, құрылымдық шеберлік, даралық, адам жанын барлау, дүние сырларын ашу тұрғысындағы ұлттық құндылықтардың ықпалы десек болады. Тәуелсіз кезеңдегі жаңашылдықтың әдебиетімізде бой көрсетуін анықтау арқылы ұлттық көркемдік дамудың нақты көрсеткіштерін айқындау зерттеудің сипатын ашады. Сонымен қатар прозадағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды анықтау, жүйесін түзу арқылы жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесі және оның жаңаша әдіснамалық негізін қалыптастыру жолдары сипатталады.

Тақырыптың өзектілігі: Әдебиеттің даму бағыттары, көркемдік таным арналары, ізденістері, ең алдымен, ағым мәселесімен тығыз ұштасады. Әр ұлттың әдебиетінде көркемдік ізденістер, бағыттар, ағымдар әр кезеңде әр түрлі жағдайда өзгеше қалыппен дамиды. Қайсыбір ағым, бағыттар басқа топыраққа тамыр жібермей жатады. Ол тарихи-әлеуметтік жағдай, әдеби-интеллектуалдық орта табиғатына байланысты. Қазақ әдебиетінде имажинизм, дадаизм, акмеизм, футуризм, барокко т.б. ағымдар дамыған жоқ. Көркем әдеби үдеріс өзге әдебиеттерді қайталау, соған еліктеу міндетін алға қоймаған.

Ал, қазіргі дәуірдегі көркемдік әдістердің қазақ әдебиетіндегі көріністері тұтас бағыт деңгейіне көтерілмеген, олар өзара ара-жігін де ашып дараланбағандықтан, бүгінгі күн бедерінде көркем-әдеби ағым ретінде өмір сүруде. Оның орнына қарай дәстүр, үрдіс, көрініс, стиль терминдері қолданылуы мүмкін.

Әлемдік немесе ұлттық әдебиеттің даму жолында болсын тарихи қалыптасқан ортақ көркемдік құбылыстар – ағым мен бағыт ұғымдарының

зерттелу тарихына зер салсақ, бірізділікті аңғару қиын. Бірнеше суреткерлер шығармашылығына тән әлеуметтік-идеялық, танымдық-эстетикалық ұқсас сипаттардан туындайтын аталмыш әдеби-теориялық категориялардың табиғатын тану бүгінгі таңға дейін қайшылықты пікірлерден арыла алған жоқ.

Ұлттық әдебиеттегі ағымдар мен әдістердің ауысулары сол ұлттың көркемдік дамуының аса айқын белестері және әдебиет заңдылықтарының жүзеге асуының нақты көрсеткіштері. Әдеби ағымдардың көркемдік ізденістермен, әдістермен, жанрмен қарым-қатынасы біршама ғылыми тұжырымдар жасауға жетелейді. Әдістер мен әдеби ағымдардың ішкі байланыстары белгілі бір жанрлардың дамуына жол ашты. Жанрлар үздіксіз даму үстіндегі құбылыс болғандықтан, оған әдебиет даму кезеңдеріндегі әдістер мен әдеби ағым-бағыттар өз ерекшеліктерін әкеліп отырды. Сондықтан қазақ прозасының даму бағытын, ондағы жаңашыл ағымдардың орнын, ерекшелігін қарастыру тақырыптың өзектілігін айғақтайды.

Көркем сөз кестесімен өрілген әдеби шығармалардың бейнелілігі мен дәлдігін, ұлттық тілдің сұлу айшықтарын жан-жақты танытуда түрлі әдіс пен тәсілдерді қолдану тиімді болып отыр. Соңғы кездері әдебиеттану ғылымының әр саласы бойынша дәстүрлі зерттеулермен қатар әдебиетті оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін, технологияларын қолдану тәжірибесі де кең өріс жаюда. Осыған орай осы зерттеу жұмысы қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды оқыту мәселесіне арналады. Яғни, қазіргі әдеби процессті оқыту жүйесінде ХХІ ғасыр прозасының кірікпегендігі, оның ішінде көркемдік ізденістер мен ағымдарды анықтау мен оқыту әдістемесіне баса көңіл бөлінбегендігі де бүгінгі әдебиетті оқыту әдістемесі жүйесінде көкейкесті мәселеге айналып отыр.

Зерттеудің мақсаты: Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты қазақ прозасының даму жолындағы, идеялық-эстетикалық ізденіс бағдарындағы көркемдік ізденістер табиғатын, ағымдардың типологиялық қырларын жан-жақты зерттеу, оларды жоғары оқу орнында оқытылатын пән ретінде негіздеп, оқытудың ұтымды ғылыми-теориялық әдістемесін ұсыну, ХХІ ғасыр прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды талдап, айқындап, меңгерудің тиімді әдіс-тәсілдерін анықтау, кешенді әдіснамалық жүйесін жасау.

Зерттеудің міндеттері:

- қазіргі қазақ прозасының әдеби процестен алар орнын айқындай отырып, қазақ прозасының даму ерекшеліктерін, даму бағытын, өзіндік табиғатын айқындау;

- қазақ әдебиетінің даму жолында тарихи қалыптасқан ортақ көркемдік құбылыстар мен ағымдардың зерттелу тарихына зер салынып, аталмыш әдеби-теориялық категориялардың табиғаты туралы тұжырымдар жүйеленіп, олардың өзіндік ерекшеліктері мен өзара байланыстарын нақтылау;

- әлемдік әдебиеттегі негізгі әдеби ағымдардың қазақ прозасындағы көрінісіне, типологиялық сипатына ғылыми талдаулар жүргізу;

- қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды оқытудың ғылыми, теориялық, әдістемелік жүйесін құру: студенттерге қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды меңгертуде қолданылатын оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін жүйелеп, пәнді оқытудың бағдарламасы ұсыну;

- «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар» пәнінің ғылыми-әдіснамалық негізінаықандай отырып, тиімді оқыту жолын көрсету;

Зерттеу нысаны: Қазіргі қазақ прозасындағы айрықша мән берілген көркем шығармалар, қарастырылып отырған мәселелердің сипатына, ауқымына қарай іріктелген, жаңашыл сипаттар айқын аңғарылатын жазушылардың жекелеген прозалық туындылары және қазіргі әдеби процесстің жоғары оқу орнында оқытылу жүйесі зерттеу нысанына алынды.

Зерттеу пәні: Теориялық және әдістемелік еңбектер, жоғары оқу орнында қазіргі әдеби процессті оқытуға қатысты типтік бағдарламалар, пән силлабустары, оқу-әдістемелік құралдар.

Зерттеу әдістері: Қазіргі прозадағы көркемдік ізденістер мен ағымдардың қалыптасу, орнығу жолын, шығарма өзегіндегі ерекшеліктерін сипатын ашу, ғылыми-теориялық тұрғыда тұжырымдау үшін тарихи-салыстырмалы, объективті-аналитикалық, кешенді талдау әдісі, «Қазіргі әдеби процесс» пәнінің бағдарламасына, мазмұнына сараптау әдісі, жаңа технологияларды зерделеу, озық тәжірибені жинақтап қорыту әдісі, тәжірибе жұмыстарының мазмұны, түрі, тәсілі, тиімділігін анықтау негізінде эксперимент әдісін пайдалану.

Зерттеудің жетекші идеясы: Болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдерінің, филолог-әдебиетші мамандардың әдеби шығармалардағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды, жаңашыл бағыт-бағдарларды, жаңашылдық пен дәстүр арақатынасын анықтай алуына үйретеді. Қазіргі прозаны көркемдік ізденістер мен ағымдарды анықтай отырып оқытудың өзектілігін, пәнге деген қызығушылығын дамытады, қазақ әдебиеті пәнінің маңыздылығын арттырады.

Зерттеудің ғылыми болжамы: Жоғары оқу орындарында «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар» пәнін ұсыну, таңдау пәні ретінде енгізу студенттердің әдебиеттану бағытындағы теориялық білімін арттырады. Қазіргі прозаның даму арналары мен ағым-бағыттарын анықтауға көмектеседі.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері: Прозадағы көркемдік ізденістер, ағымдар мен бағыттар және әдебиетті оқыту әдістемесі жайлы еңбектерден А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Т.Нұртазин, М.Қаратаев, С.Ордалиев, С.Қирабаев, З.Ғабдоллов, М.Дүйсенов, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов, З.Ахметов, Н.Ғабдуллин, Ш.Сәтбаева, Т.Кәкішов, Б.Майтанов, Ж.Дәдебаев, Д.Ысқақұлы, С.Негимов, М.Қараев, Б.Омарұлы, Ж.Жарылғапов, Т.Жұмажанова, Г.Пірәлиева, Қ.Жанұзақова, Г.Балтабаева, У.Қалижанұлы, М.Әйтімов, Ұ.Ибрагимова, Б.Сманов, Б.Жұмақаева, Қ.Бітібаева,

С.Мақыпұров, Б.Әрінова, Г.Орда, А.Ісмақова, К.Медеубаева және тағы да басқа зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде қолданылған әдістерді басшылыққа алып, жасаған теориялық тұжырымдарына сүйендік. Пәнді оқыту мен пән мазмұнын айқындауда дидактикалық және теориялық жетекші ұстанымдар, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне арналған тәжірибелер, соңғы жылдары кеңінен қолданылып жүрген оқытудың тиімді әдім-тәсілдері басшылыққа алынды. Педагогика, психология, философия, әдістеме ғылымының жетістіктері, отандық және шетелдік құндылықтарды ұтымды да тиімді пайдалану ескерілді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы: Көркем шығарманы талдағанда оның идеясы мен композициясына ғана емес, әлденеше қырынан зерттеуге, талдауға болатындығын дәлелдеу. Сол талдау жолдарының әдістерін, тұжырымдамалық мәселелерін, оқытудың мақсат-міндеттерін, әдеби білім мазмұнын, оны айқындайтын ұстанымдарды және оқыту әдістемесін жетілдірудің, жаңартудың қажеттілігін әдіснамалық тұрғыда қарастыруға негіз болады. Студенттердің біз ұсынып отырған жаңа пәннен алатын білім аясының ұлттық құндылықтарға негізделіп әдебиетші-мұғалім тұлғасының қалыптасуы мен дамуының әлеуметтік, қоғамдық, психологиялық, педагогикалық мәнділігін тұжырымдауға септігін тигізеді. Прозалық шығармаларды талдау уақыт, қоғам, адам, жағдай мен кейіпкер мінезі, ұлттық сана, философиялық ой, психологиялық маңыз, педагогикалық негіз жолдары анықталатын бұл ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелері «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Қазіргі әдеби процесс», «Әдебиет теориясы», «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» пәндеріне альтернативті пән, арнаулы курс, семинар жүргізуде пайдалануға болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: Ғылыми-зерттеу жұмысымызда қазіргі қазақ прозасының жалпы даму өрісіндегі шығармашылық мәнер, образ жасау, оқиға түзу, құрылымдық түрлер, баяндау тәсілдері т.б. көркемдік ізденістер мен әдеби ағымдар және оларды жоғары оқу орнында оқыту әдістемесі жан-жақты қарастырылды:

- дүниежүзілік дәуірдің ауысуы, осыған орай көркем әдебиеттегі ағым-бағыттардың алмасуы, әр ғасырлардағы ұқсастық әрі тарихи жүйелік, сатылы немесе белгілі бір тәртіппен өзгеру заңдылықтары сынды құбылыстар талданып, зерделенді;
- қазақ прозасына тән, әдебиеттің даму жолында тарихи қалыптасқан, ХХІ ғасыр шығармаларынан көрініс тапқан әдеби ағымдар анықталып, қазіргі қазақ прозасындағы жаңаша көркемдік ізденістердің өткен ғасырдағы әдебиеттанушылық ұғымнан айырмашылықтары нақты көрсетілді;
- жаңа ғасырға қанат жайған проза жанрының барлық түрлерінде көркемдік ізденістерге сай бейнелеу ерекшеліктері, қаламгерлердің көркемдік таным эволюциясы, шығармашылық туындыларының көркемдік ізденістегі ықпал-әсері белгілі бір кезеңнің ауқымында айқындау жолында ой-тоқтамдар жасалды;
- қазіргі уақытта жоғары оқу орындарында жүргізіліп жатқан «Қазіргі әдеби процесс» пәнін оқыту жайына, типтік-оқу бағдарламаларындағы

көркемдік ізденістер мен ағымдарға қатысты тақырыптарға ғылыми-әдістемелік талдау жүргізіледі.

- алғаш рет жекелеген әдеби-теориялық категорияларды оқыту әдістемесі жасалынып, «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар» атты арнайы курс ұсынылады;

- қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды жаңа педагогикалық технологиялармен оқытудың жолдары іздестіріліп, әдеби-теориялық талдаудың жаңа үлгісі жасалып, көркем шығармадағы жаңа ізденістер мен ағымдарды меңгертудің ұтымдылығы анықталды;

- «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар» курсы оқытудың әдіснамалық негіздері анықталып, оқу бағдарламасы жасалды, оқытудың тиімділігі эксперимент арқылы дәлелденеді.

Зерттеудің тәжірибелік-эксперименттік базасы: Эксперимент әдісі Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті мен Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университетінде жүргізіліп, қорытындысы тұжырымдалды.

Жоғары мектепте болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беретін филолог мамандарды даярлау сала бойынша ауқымды оқу материалын қамти отырып, әдебиеттану ғылымынан жүйелі білім негіздерін игеру, тұлғаның құзіреттілігін қалыптастыру арқылы жүзеге асады. Оқу стандарттары мен бағдарламаларауқымында кәсіби пәндердідұрыс құрылымдай отырып, білім негіздерін элективті пәндер арқылы кеңейту, тереңдету аса маңызды. Әдебиеттану саласы бойынша теориялық білімді игеру, көркем шығарманы жан-жақты талдау, онымен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру, студенттерде әдебиеттанымдық құзіреттілікке әкелері анық. Әдебиетті оқытудың теориялық негізін нығайту қажеттілігі әдебиетті оқытудың қазіргі жағдайын талдаумен, атап айтқанда, әдебиеттану саласы бойынша білім негіздерін қалыптастырумен байланысты. Мамандық бойынша оқыту үдерісін ұзақ уақыттық бақылау, жеке жұмыс тәжірибесі студенттердің әдебиеттану саласы бойынша білім деңгейінің төмендігін және әдебиет теориясынан орта мектеп бағдарламасында игеруі керек білімді көркем шығарманы талдау үдерісінде, мәтін талдау жұмыстарындаеркін қолдана алмайтындығын, студенттердің білім, білік дәрежесінің әрқилылығы мен білімді қолдану машығының аздығынбайқатады.

Сондықтан әдіснамалық және әдістемелік-тәжірибе жұмыстарын жүргізу барысында бірнеше мәселе назарға алынды. Зерттеу жұмысының мақсат-мүддесіне сәйкес эксперимент жұмысы үш кезеңнен құралды.

Анықтау экспериментін бірнеше бағыттағы жұмыс түрлерін қамти жүргіздік. Алдымен филолог маман даярлайтын оқу орынындарының оқу бағдарламалары сарапталып, қазақ әдебиетінің бүгінгі даму өрісін танытатын оқу-танымдық бағдарламалардың қаншалықты қамтылғандығын білу мақсат етілді. Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақ қыздар педагогикалық университеттерінің «5В11700-қазақ тілі мен әдебиеті», 5В020500-филология» мамандықтары оқу жоспарлары сарапталды.

Бақылау эксперименті сатысында студенттердің білім-білік деңгейін анықтау бағытындағы жұмыстар: сауалнама, тест тапсыралары, талдау жұмыстары, пікір алысу арқылы жүргізілді. Бақылау экспериментіне «5В11700-қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы студенттерінің 1 курсы мен 3-4 курстары қатысты. Бірінші курсты қамтуымыздың негізгі себебі жоғары мектептің алғашқы кезеңінен бастап теориялық білім қалыптастырудың мүмкіндіктерін қарастырудан туындайды.

Қорытынды эксперимент оқу кезеңі аяқталғаннан кейін жүргізілді. Бұл кезеңнің мазмұны мен міндеті оқыту әдістемесінің мақсатына бағындырылды. Оқыту экспериментінде қамтылған жұмыс кешенінің моделіне сәйкес қолданылған әдіс-тәсілдердің тиімділігі сарапталды. Жүргізілген экспериментік-байқау жұмысынан кейін бақылау тобы мен эксперимент топтың көрсеткіштері салыстырылып, тәжірибе жұмыстарының (оқу-таным үдерісіндегі сұрақтарға жауабы, топтық жұмыстағы пікірлері, топтық диалогтегі белсенділігі, пікір қорғауы, өздік жұмыстарының нәтижелері т.б.) нәтижелер анықталды. Зерттеу барысында ұсынылған тұжырымдамамыз және оны іске асыру бағытында жасалған тәжірибеміздің қортындысы ұсынылған жүйенің студенттердің әдеби білімі мен шығармашылық күзіретін дамытатынын көрсетеді. Қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер, ағымдар мен бағыттардың категориялары туралы теориялық және әдеби білім қалыптасыру, прозалық шығармалардағы көркемдік өлшемдерді талдай білу шығарманы терең қабылдау мен түсінуге қызмет етеді, сонымен қатар сауатты оқырманды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады деген болжам бойынша әрекет жасалды.

Зерттеу жұмысының сарапталуы мен жариялануы: Зерттеу жұмысының теориялық мәселелері мен тұжырымдары халықаралық, республикалық ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық конференцияларда баяндама тұрғысында тыңдалып, ғылыми жинақтарда 6 мақала жарияланды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылымдарда – 7, халықаралық скопус мәліметтер базасына тіркелген журналдарда 2 мақала, өзге де шетелдік, отандық ғылыми басылымдарда 4 мақала, барлығы – 19 ғылыми мақала жарияланды.

Диссертация құрылымы: Ғылыми еңбек кіріспеден, негізгі 3-тараудан, қорытынды мен пайдаланған әдебиеттерден және қосымшалардан тұрады.